

SIKERES-E A SZOCIOLOGIA?

A szociológia történetét annak sikeressége szempontjából taglaló írásában Némedi Dénes következtetése az, hogy a szociológia elmúlt évszázada sikeres volt; a jelen korszakot leginkább bizonytalanság jellemzi, amelyet súlyos válságjelenségek tesznek helnek; s hogy az e válságjelenségre adott s általa tárgyalt két válasz közül Martinelli-féle „ugyanúgy, de jobban” taktikája kudarcra van ítélve, míg a wallersteini elképzelésnek, amely a társadalomtudományok diszciplináris elkülönülésének átgondolására szólít fel, esélye lehet arra, hogy kivezessen a jelen válságából (Némedi 2000a). Dolgozatomban nem kívánok a lehetséges stratégiák megítélésével foglalkozni, elsősorban a szociológia sikerességének kérdése érdekelt, ennek érdekében két élesen elkülönülő szempontot próbálok megfogalmazni, amelyek alkalmazása kereteket nyújthatnak a Némedi által felvetett kérdések s a tanulmányát követő viták (Saád 2001; Somlai 2001) felmerült problémák mérlegeléséhez.

A szociológia sikerességéről szóló vita egyik fősodra az annak tudományosságához kapcsolódó problémákról szól, melynek kérdésessé válásához Némedi Dénes Balogh–Karácsony-könyvről írt recenziójában adta meg a lökést, mikor kritikailag szembeállította a tudományosság alapeszményét a szerzők által választott címmel: „A tudomány alapideológiájának tantétele az, hogy nemzeti tudomány nincsen, a tudományos igazság érvényessége független az igazságot »felismerő« anyanyelvétől és nemzeti identitásától. Nincs »német fizika« – akik annakidején megpróbálták ezt létrehozni, alaposan diszkreditálták a gondolatot. Habermas és Luhmann – Balogh és Karácsony könyvének főszereplője – egyetemes érvényességre igényt tartó elméleteket fogalmazott meg.” (Némedi 2000b: 117) Némedi ezen megállapítása kapcsán merült fel aztán a későbbi hozzászólóknál a partikuláris–univerzális, illetve a relativizmus–univerzalizmus kettőssége. E problematika során Saád József a nemzeti szociológiákat féltve a nyugati minták globalista terjeszkedésétől kemény állításokat fogalmazott meg, míg Somlai Péter arra hívta fel a figyelmet, hogy a globalizáció negatív hatásai miatt felmerülő aggodalmak nem feltétlenül csupán a relativista tudományfelfogásban találnak támaszt maguknak, hanem az univerzalizmus értékeihez ragaszkodók is szembeszállhatnak a globalizációval.

A vita ezen vonatkozása nagyon jelentős, fontos problémákat érint, amit jelez a 1990-es évek során e tárgykörben előbukkanó kérdések nagy száma is (Csepeli Wessely 1992; Csepeli–Örkény–Scheppelle 1998; Hadas 1998), az általam választott két alternatív szempont felvetésével viszont az a célom, hogy kicsit eltávolítsam a szociológia nemzeti beágyazottsága, az univerzalizmus–relativizmus, illetve a tudományosság kérdéskörétől, s korábbra tegye a kérdés kiindulópontját.

Az egyik szempont a szociológia születésével kapcsolatos, illetve azokkal a célkitűzésekkel, amelyeket alapítói, s előfutái szántak a társadalomtudományának. Ezek lehetnek akár milyen távol egymástól tartalmukat, illetve módszerüket illetően, a tekintetben mindenképpen közös nevezőre hozhatók, hogy elgondolásaikkal a felfüggesztés világosodás programjához kapcsolódtak. A kanti gondolatot, mely szerint a felvilá-

gosodás értelme az, hogy az ember kilábaljon maga okozta kiskorúságából, mindannyian célkitűzéseik magvának tekintették. Alapítóatyáink az ész által vezettetve, illetve a tudomány eredményeire támaszkodva kívántak megoldást találni a polgári társadalom problémáira, ennek racionális, tapasztalatilag ellenőrizhető tudását állították szembe a dogmákkal s a babonákkal. A tudományban látták azt az eszközt, amely képes lehet az emberek társadalomról való tudását gyarapítani, illetve képes lehet egy igazságosabb, szabadabb társadalom körvonalainak a kidolgozására, szemben a vallással és a metafizikával, amely a kiskorúságot jelenti. E szempont tehát azt kéri számon a szociológián, hogy milyen eredményeket volt képes elérni felvilágosodás programja tekintetében, mit tett azért, hogy „az ember kilábaljon maga okozta kiskorúságából”.

A sikeresség *második mércéjének* kérdését úgy fogalmaznám meg, hogy miféle helyet sikerült kiharcolnia a szociológiának a különböző tudományágak erőterében, különös tekintettel a társadalomtudomány elkülönülő diszciplínáira, amelyek kialakulása több-kevesebb eltolódással a szociológia kialakulásával egyazon időszakban történik, s amelyek gyakran ugyanazon problémákkal foglalkoznak, s csupán kiindulópontjaik, szemléletük tér el egymástól. Mennyire sikerült a társtudományok körében központi szerepet betöltenie, mennyire sikerült tematizálni a problémákat, s az e problémákra adott válaszok közül mekkora sikere volt azoknak, amelyek a szociológiai érvelésmód jellegzetességeit hordozták magukon? Milyen tágra tudta tolni illetékességi körét, kompetenciáját mennyire tág horizonton tudta relevánsként elfogadtatni, s ennek mekkora élességet tudott kölcsönözni? A szociológia e szempont szerinti értékelése alapvetően befolyásolja azon személyek társadalmi helyzetét is, akik e tudomány művelését választották hivatásukul. Meghatározza a kutatási források mennyiségét, így befolyásolja ezek számosságát, terjedelmét. Azt sem hagyja érintetlenül, hogy mekkora figyelem irányul a szociológusok munkálkodásaira, mekkora érdeklődést váltanak ki eredményei. Ennek a szempontnak az alapzatát abban a nietzschei gondolatban vélem felfedezni, amely mindenféle ismeretszerzést megfoszt fenekölt jellegétől, eszmei értékétől, s a megismerés alapjelenségéül a „hatalom akarása” motivációt teszi meg. A második szempont tehát, melyet figyelembe veszek, hogy a szociológia mennyire volt sikeres a „hatalom akarásában”.

Mielőtt rátérnék arra a problémára, hogy a szociológia milyen sikereket ért el e két szempont vonatkozásában, Zygmunt Bauman nyomán különbséget tennék a szociológia által létrehozott tudástartalmak két fajtája között (Bauman 1992). Bauman szerint a szociológia által létrehozott tudástartalmak két típusra oszthatók, ezek mindegyike a felvilágosodás programjához kapcsolódik, s mindegyikük folyamatosan jelen van a társadalomtudományi gondolkodásban annak kezdetei óta, csak a kettő aránya változik időről időre. Bauman e különbségtevést a következő módon vázolja: „[1] Az egyik a modern állam totalisztikus ambícióira támaszkodott: az államot – elégséges erőforrás és jó szándék birtokában, hogy a tökéletlen valóságra egy jobb társadalom elgondolását erősítse – az emberi viselkedést szabályozó törvények megbízható ismeretével és a modern ambíciókhoz igazodó viselkedés kierőszakolásához szükséges hatékony módszerekkel kellett ellátni. [2] A kijavítás másik éle magukra a modernitás által emancipálódó emberekre irányult. Férfiak és nők megbízható ismereteket kaptak társadalmuk működéséről, hogy életük ügyeit tudatosan és racionálisan intézhessék, és hogy a cselekedeteiket egyidejűleg elősegítő és

korlátozó oksági láncok láthatóvá és ezáltal elvileg befolyásolhatóvá váljanak (Bauman 1992: 18)

Ez a fajta különbségtevés természetesen párhuzamba állítható az univerzalizmus relativizmus fogalom párral, megfeleltethetők egymásnak egyenként, ahogy Bauman is megteszi ezt idézett írásában, én azonban ennek ellenére tartózkodnék ettől. Úgy gondolom, a fenti megkülönböztetés megelőzi az univerzalizmus – relativizmus problematikát, s mindegyik tudástípus kapcsolódhat mind az univerzalista, mind a relativista értékekhez. Másfajta tengelyen keresztül kapcsolódik a két-két fogalom pár egymáshoz.

Platón és Arisztotelész a társadalomról, illetve egy jobb állam körvonalairól való elgondolásai e tekintetben teljességgel a baumani tipológia első kategóriájához kerülnének. Mindketten egy felülről induló folyamat kibontakozásaként látják az esélyt egy jobb társadalom eljövételére, mely folyamatban nagyon nagy szerepe van a nevelésnek, s e tényező fontosságának megfelelően nagy helyet is szentelnek a nevelés mikéntjének részletes kidolgozására (Platón 1984: 127–502; Arisztotelész 1984: 313–328). Ezt a fajta különbségtételt érzem az Ivan Karamazov által előadott „nagy inkvizítor”-történetben a Krisztus és az inkvizítor gondolkodása közti szakadék metszéspontjának: az inkvizítor a csodák s a kenyér fontosságát helyezi előtérbe a hit, s így a nyugalom fenntartása érdekében, míg Krisztus a szabadság, a szabadság választás jelentőségét hangsúlyozza (Dosztojevszkij 1982b: 365–391).

A baumani tipológiának háttérében az a gondolat áll, hogy egy igazságosabb, szabadabb társadalom lehetőségéről kétféle módon lehet gondolkodni. Egyrészt úgy, hogy mérnöki módon megrajzoljuk ennek a jobb társadalomnak a körvonalait, a terv alapján a szükséges munkálatokat elvégzi az, akinek módja van rá. Másrészt pedig úgy, hogy a kutatás a társadalom szövetében meglévő determináló tényezőkre törvényszerűségekre irányul, amelyek feltárásával ezek tudatosulhatnak, s így figyelembe vehetők cselekvéseinknél, vagyis a felvilágosodás alulról jövő emancipációs folyamatként bontakozik ki.

A szociológia művelése során e tudástípusok mindkettője folyamatosan jelen van a törekvések motivációit a felvilágosodás programjának célkitűzései adják. A felvilágosodás eszményét nagyon sok kritika érte annak megfogalmazódása óta, a szociológia azonban létjogosultságát veszítené el, ha lemondana egy szabadabb társadalom kereséséről, illetve az észnek, tudománynak az ebben való illetékességéről.

A két típus aránya a szociológián belül folyamatosan változik. Ennek az aránynak az alakulása azonban nem hagyja érintetlenül a szociológia mint egész jellegét, illetve a szociológusok által létrehozott teljesítmények megítélését. A sikeresség kérdése is, s így a 20. század második felében elhatalmasodó válságérzet terjedésének problémája is ezáltal összefonódik az ily módon megkülönböztetett tudástípusok arányának alakulásával.

A szociológia történetét a kezdetektől fogva – ugyan folyamatosan lanyhuló tendenciával – az első típusú tudástartalmak dominanciája jellemezte, ezek voltak látványosabbak, ezek okoztak hevesebb izgalmakat, ezek tűntek hangsúlyosabbaknak. A job-

szabadabb társadalomról való gondolkodás kérdése, annak alapvonalainak keresése megcsinálásával kapcsolatos feladatok problematikája formájában merült fel.¹

A szociológia sikerességének kérdését illetően e dominanciából számunkra az a következmény fontos, hogy a 20. század végére ez a fajta gondolkodás, illetve a felvilágosodás programjának szolgálatába állt tudástartalmak mérnöki típusa rossz hírbe keveredett, hitelét veszítette, célkitűzései tekintetében haszontalannak bizonyult. E negatív tapasztalatot még az is tetézte, hogy az a közeg, amely hagyományosan az e fajta tudástartalmak fogyasztója, illetve felhasználója volt, az utóbbi évtizedekben egyre kevésbé tart igényt ilyesfajta szolgálatokra. A szociológia művelői közt terjedő rosszkedv, úgy gondolom, alapvetően összefügg a társadalomról való mérnökösködő gondolkodás e problémájával, s így az egyre szaporodó válságtünetek okainak a felkutatása céljából is részben e területen kell keresgélni.

A társadalomtudományok által létrehozott tudástartalmak e fajtájának rossz hírbe keveredését jelzi a 20. században megszorodó negatív utópiák száma, illetve hangsúlyai. Amíg a felvilágosodás programja szerint a tudományok jelentik azt az eszközt, amelyek eredményeire támaszkodva egy jövőendő, szabadabb, igazságosabb társadalom képe felsejlik, addig ezekben az utópiákban egyre inkább ellentétes előjel kapcsolódik a tudomány eredményeihez, illetve a szabadság eszményéhez. A tudomány ezen elgondolt társadalmakban nem hogy nem járult hozzá ahhoz, hogy az emberek cselekedeteiket szabadabban irányítsák, hanem ezzel szemben inkább arra volt jó, hogy e cselekedeteket más hatalmasságok által ellenőrizték, befolyásolják, alárendeljék számukra külső céloknak. A tudomány eszerint nem a szabadság kiterjesztése céljából dolgozik, hanem elnyomásán (Huxley 1996; Orwell 1996; Szathmári 1992; Zamjatyin 1990). Dosztojevszkij már a 19. század második felében, élesen megfogalmazva adta „fejlett tudatú” hőse szájába azokat a gondolatokat, amelyek a negatív utópiákban is előkerülnek: „Sőt: akkor – mondják önök – maga a tudomány világosítja fel az embert (bár ez szerintem túl nagy fényűzés lenne), hogy voltaképpen nincs is benne sem akarat, sem szeszély, sőt soha nem is volt, hogy nem több, mint valami zongorabillentyű vagy orgonasíp; és hogy ráadásul a világon vannak még természeti törvények is; úgyhogy bármit cselekszik is, az egyáltalán nem az ő akarata szerint, hanem magamagától, a természet törvényei alapján történik. Következésképpen csak ezeket a természeti törvényeket kell felfedezni, és az ember mindjárt nem fog felelni a cselekedeteiért, és rendkívül könnyű lesz az élete. E törvények alapján matematikai pontossággal ki lehet majd számítani minden emberi cselekedetet – akár a logaritmustáblázatot 108 000-ig – és a naptárba be lehet

¹ Más-más környezetben ugyan, de Némédi Dénes és Saád József is említést tesz a szociológia efajta művelésének élénkségéről:

„A szociológia – különösen a XX. század első felében – fenntartotta azt a sejtést, hogy a modernizáció társadalmi válságokkal és új típusú társadalmi feszültségekkel terhes, morálisan sokszor kétséges értékű folyamat. Ebből következett a szociológia elkötelezettsége a társadalmi reform mellett – a társadalmi reformot itt szélesen értve, a gazdasági és társas folyamatokba való beavatkozásra egyre inkább képes állam által végrehajtott radikális átalakulástól az aprócska jobbító lépésekig.” (Némédi 2000a: 8)

„Diszciplínánk a progresszív világboldogítás jegyében fogant, s jeles paradigmái sohasem adták fel igazán a kezdetek agresszív indulatait.” (Saád 2001: 71–72)

jegyezni; vagy ami még jobb: megjelennek bizonyos jó szándékú kiadványok olyasfélék, mint a mostani enciklopédiák –, amelyekben mindent olyan pontosan számítanak és feltüntetnek, hogy már nem is lesznek többé a világon sem tettek, sem kalandok.” (Dosztojevszkij 1982a: 26–27)

A mérnökösködő gondolkodás problémája érzékelhető, úgy gondolom, a nyugati társadalmakban létrejövő jóléti állam sikertelensége, s a kelet-európai államszocialista berendezkedések csődje kapcsán, s a problémának az ily módon való felmerülése már többé-kevésbé a szociológia válságtünetei megjelenésének az időpontjáról választ ad. Sem a jóléti államot, sem a szocialista rendszereket nem szociológusok „csinálták meg” ugyan,² azonban e társadalmi vállalkozások kibontakozásakor már előrejelzésre állt már egy századnyi szociológiai irodalom, amelynek jelentősége már kérdőjelezhetetlen a jóléti állam „tervét” illetően, s így a jóléti állam kudarca a szociológiai tartalmakat sem hagyta érintetlenül. Habermas két egymással szemben álló „gondolati mozgás” – a történeti és utópikus gondolkodás – találkozásaként és politikai realizálódásaként értelmezi mind a jóléti állam, mind a szocialista társadalom létrejöttét, s ezek kudarcát is e „gondolati mozgások” problémájaként magyarázza. Az „utópikus energiák kimerüléséről” beszél, amely az ő esetében ugyan csupán a utópikus gondolkodás egy sajátos fajtájának, a „munkatársadalmi utópiák” energiájának a kimerülését jelenti. A jóléti állam – első fajta tudástartalom viszonylatában – azonban a szociológia sikerességének a kérdését illetően számunkra az a következő vélemény érdekes, amelyet Habermas a következő módon fogalmaz meg: „Az utópikus energiák kimerülésének természetesen jó okai vannak. A klasszikus utópiák emberhez méltó élet, a társadalmilag szervezett boldogság feltételeit körvonalazták. A 19. század óta viszont a politikai küzdelmekbe beavatkozó, a történeti gondolkodással összeolvadt társadalmi utópiák realizisztikusabb elvárásokat ébresztenek. A társadalomában, a technikában és a tervezésben a természet és a társadalom ésszerű ellenőrzésének ígéretes és tévedhetetlen eszközeit látják. Időközben azonban építkezett a várakozást rendítették meg súlyos evidenciák.” (Habermas 1994: 286–287)

Egy további probléma a szociológia által létrehozott tudástartalmak e formájában ahhoz a közönséghez kapcsolódik, amely az efajta tudásformáknak hagyományos fogyasztója, illetve felhasználója. Egy szabadabb társadalom vázlatáról való gondolkodás, illetve ennek termékei azoknak jelentenek jó szolgálatot, aki az efajta társadalom kimunkálásán szorgoskodik. A felvilágosodás programjához e gondolatkörnyékben úgy csatlakoznak a tudományok, így a társadalomtudományok s a szociológia, hogy eredményeiket azok figyelmébe ajánlják, s gondozására bízzák, akik döntő pozíciókban vannak e „tervek” kivitelezésének kérdését illetően.³

² „Igaz ugyan, hogy a jóléti állam »terve« (ha egyáltalán volt ilyen terv) nem a szociológia által született meg, s az is állítható, hogy egyes szociológusok későn ébredtek rá, hogy a jóléti állam megvalósításában lehet feladatuk, de a kiépülő jóléti állam intézményrendszerében a szociológusoknak is jutott egy szerény hely.” (Némethi 2001a: 8)

³ Bauman *Szociológia és felvilágosodás* című írásában e problémát illetően a következőképpen fogalmaz: „A filozófusok, az új – helyes, igazságos, ésszerű – emberi rend prófétái tervezői nagy modern kalandjuk kezdetén egy felvilágosult despotát álmodtak meg teremtő nagyhatalmú végrehajtójának. (...) A szociológia ezen a stratégiai alapelven nyugodva egyfelől egy rendszerszerű, másfelől egy statisztikai, demografikus képet fejlesztett ki a társadalomról, és mindkettő a menedzseri feladatokat betöltő emberek gyakorlati érdekkörébe esett.” (Bauman 2001: 29)

A szociológia, s a szociológiai tudástartalmak eme szerepével – amellet, hogy nem segítik elő az emberek felvilágosodását, mivel nem őket szólítja meg – további problémák is adódnak. Bourdieu az értelmiségiek összefogását javasolja azok ellen, akik valamilyen, külső tényezőre támaszkodva kívánnak sikereket elérni egy adott kulturális területen belül: „Az autonómia harc ily módon mindenekelőtt azok ellen az intézmények és képviselők ellen folyik, amelyek és akik a saját szakmájukat külső gazdasági, politikai és vallási erőktől való függésbe hozzák vagy közvetlenül alárendelve alkotásaikat bizonyos üzleti céloknak, vagy körmönfontabb áldozatokat hozva a siker érdekében, mint egyes írók, vagy akik külső erőkhöz (a zsidanovizmus esetén az államhoz vagy a párthoz) fűződő kiváltságos kapcsolataikat veszik igénybe, hogy kiterjesszék hatalmukat az adott területre. Tevékenységük jóvoltából külső normák lépnek a kultúra egy-egy területének belső normái helyére.” (Bourdieu 1996: 4) E tudástartalmakra Bourdieu megállapítása egyértelműen vonatkozik, ezek sikeressége nem a szociológusok közösségének ítélete nyomán határozódik meg, hanem az állami bürokrácia ezek iránti kereslete által, amely ráadásul egyértelműen csökkenő tendenciát mutat.⁴

A második fajta tudástartalmakkal kapcsolatban nem merülnek fel efféle problémák, ez esetben azonban nem világos, hogy miféle az a sajátos kompetencia, amelyre támaszkodva a szociológus munkálkodása egyértelműen megkülönböztethető a laikus tudásától. Somlai Péter tanulmányának utolsó egységében teszi fel azt a kérdést, hogy „miért van szükség szociológiára – avagy mi az, amit csak ez a tudomány tud nyújtani?” (Somlai 2001: 81), azonban sajnos csak a társdiszciplínák viszonylatában foglalkozik a kérdéssel, s érintetlenül hagyja eme másik vonatkozást, amelynek, azt hiszem, kiemelkedő jelentősége van a szociológia sikerességének kérdését illetően.

A szociológia tárgyának körülhatároltsága meglehetősen homályos, ez Némédi Dénes tanulmányából is kiderül. Somlai Péter kísérlete, hogy a társadalomtudományok különböző elágazásai között megtalálja azt a helyet, „ahol csak a szociológia illetékes”,⁵ bennem azt az érzést kelti, hogy míg a társtudományok erősen behatárolták érdeklődési területük szélességét, a társadalom egy-egy alrendszerére korlátozva, s ezáltal kikanyarítottak maguknak egy olyasfajta problematikát, amelyben szavuk megkerülhetetlen, addig a szociológia egy helyben álldogált, érvényességének szélességét határtalanul kiterjesztette, ami által kompetenciájának kontúrjai elmosódtak. A társadalomtudományi diszciplínák eme tagolódása meghatározó jelentőségű abban, hogy az a kettősség, ami a baumani tipológia alapját jelenti, s amely elvileg az

⁴ Bauman szerint a mindenkori politikai uralom, amely az értelmiségi szolgáltatások egyik fogyasztója, s amelynek legitimációra van szüksége hatalma fenntartásához, a 20. század végére egy sokkal hatékonyabb s olcsóbb eszközt talált céljai eléréséhez: a piac, illetve a fogyasztás által sokkal inkább képes hatalma fenntartásához (Bauman 1992).

⁵ Somlai Péter amellet érvel, hogy átfogó társadalomelméletre szükség van, s ebben a szociológiának kell betöltenie integratív szerepet: „Két okát látom ennek, s mindkét ok azzal az elteréssel magyarázható, ami megkülönbözteti a szociológiát más társadalomtudományoktól – különösen a modern közgazdaságtantól és a jogtudománytól/politológiától. A szociológia ezeknél szervezesebben kapcsolódik (a) össztársadalmi problémákhoz, illetve (b) azokhoz a cselekvéseméleti összefüggésekhez, melyekre szükségünk van az emberi világ, a társadalom és a kultúra történeleinek megértéséhez.” (Somlai 2001: 81)

összes társadalomtudományt érinti, a szociológia által létrehozott tudástartalmak esetén válik problematikussá.

Az a kérdés tehát, hogy mennyire volt sikeres a szociológia az elmúlt évszázadban, illetve milyenek a jövőbeli kilátásai, alapvetően összefügg a szociológiai tudástartalmak kettősségével, illetve a társadalomtudományi diszciplínák tagozódásával és jellegével.

A szociológiáról, illetve a szociológiai tudás sikerességéről szóló kérdésnek van egy másik vonatkozása, ami magukat a szociológia művelőit érinti, illetve azokat az intézményeket, ahol az újabb szociológusgenerációk nevelődnek. A továbbiakban Némedi Dénes az egyetem helyzetéről folytatott fejtegetéseihez csatlakozva, a szociológiával felsőfokon foglalkozni törekvő egyetemi hallgatók problémáit kívánja érinteni, hallgatóként azonban e problémák más hangsúlyára hívnám fel a figyelmet.

Némedi Dénes írásából kiderül, hogy az egyetem helyzete, illetve szerepének alakulása kiemelkedően fontos tényező a szociológia válságához elvezető út természetét érintő kérdést illetően, ez a tényező azonban még nagyobb jelentőségre tesz szert a szociológia jövője szempontjából, amennyiben az egyetem berkeiben kell nevelődnie azoknak a generációknak, amelyek a szociológia jövőbeli helyzetét meghatározzák.

Tanulmányában Némedi Dénes két olyan problémával foglalkozik, amelyek kiindulópontja az egyetem körül lokalizálható. Az egyik a szociológia egyetemen való diszciplináris intézményesülésével kapcsolatos, s amely kiüresedni látszik a transzdiszciplináris kutatások bővülése s a diszciplína határaihoz nem nagyon alkalmazkodó programok egyetemen való beindítása által. A másik probléma pedig, hogy az egyetemen kutatás és oktatás egysége egyre inkább megvalósíthatatlannak tűnik. E problémák következménye pedig az, hogy az egyetem szerepe a tudományos életben egyre inkább eljelentéktelenedik.

Mindkét problémának az egyik kiindulópontja a hallgatók számának felduzzadása az egyetem tömegesedése, amely egyrészt megváltoztatta azt a közeget, amelyben eddig az oktatás folyt, másrészt pedig létrehozott egy olyan csoportot, amelyet szűken értelmezett szociológus szakma nem tud felszívni. E két probléma gyökere úgy gondolom, az a tény, amit Némedi Dénes a következő módon fogalmazott meg: „A szociológus ideáltipikusan még mindig egyetemi oktató, aki jövőendő szociológusokat tanít. Minthogy tanítványai persze a szónak ebben az értelmében már nem lehetnek szociológussá, a szak általános értelmiségképzővé vált (és válik náluk is) (Némedi 2001a: 5) S ebből különböző feszültségforrások keletkeznek.

Az első feszültségforrás tehát a különböző, a diszciplína határaihoz nem igazodó programok s az egyetemi szakirányok problémája, amely a szociológia egységességének kérdésével kerül ellentmondásba.⁶ Mivel a szociológia művelésének ideáltipikus módja az egyetemi évek után egyre kevesebb frissen végzett számára nyílik meg – az egyetem tömegesedése megkövetelte, hogy az oktatók száma is növekedjék, a hallgatói létszámok expanziója azonban mára kifulladásra látszik, ami azt jelenti, hogy az ok

⁶ „Ezek a programok sürgető vagy annak érzett problémákhoz kapcsolódnak, s a szociológusok számára mindig adódik a csábítás, hogy nem elég jól definiált kompetenciáikat e programok szolgálatába állítsák. Ez pedig csak fokozhatja a szociológia mint diszciplína amúgy is nagyfokú heterogenitását, csökkentti összetartó erejét.” (Némedi 2001a: 7)

tók iráni kereslet is egyre inkább beszűkül – számukra az egyetlen le-hetőség, hogy az egyetemen szerzett tudásukat valamilyen a szociológiához szorosabban-lazában kötődő területen kamatoztassák. A frissen végzett szociológushallgatók e problémája, úgy gondolom, égető, amelyet csak az egyetemen belül lehet kezelni, mégpedig úgy, hogy már az egyetemi képzés struktúrája lehetővé teszi, s elősegíti a szűken értelmezett tudománytól való elkalandozást, a szociológiai tudás más területen való alkalmazását. E folyamat eredménye lehet továbbá a hallgatók egyetem utáni esélyeinek növelése mellett, hogy egyre több területen váljak gyakorlattá a szociológia oktatása, ahogy a gazdasági képzés vagy a jogi képzés részévé vált mára a gazdaságszociológia-, vagy jogszociológia-oktatás, úgy egyre több területen válhat kikerülhetetlenné az a fajta tudás, amit a szociológia tudománya létrehoz.

A szociológia egységességének problémája, véleményem szerint, amúgy sem elsősorban e programok vagy szakirányok számosságának függvénye. A szociológia egységessége számomra azt a közös identitást jelenti, amelyet minden szociológiával foglalkozó magának érez, dolgozzanak bár egymástól távol lévő területen, foglalkozzanak teljesen eltérő kérdésekkel. A közös identitás pedig az efajta reflexív viták során alakul ki, s ezen túl annak a talajnak az ismerete nagy jelentőségű, amelyből a különböző tárgyterületek elágaznak. Amennyiben tehát a szociológia egységessége válik problematikusá, annak a közös múltnak az ismerete válik problémává, amely a szociológiai gondolkodás történetét jelenti.

A másik probléma, amelyre Némedi Dénes tanulmányában felhívja a figyelmet, a kutatás és oktatás egységének illuzórikussá válása a mai egyetemen. Ezzel kapcsolatban azt a feszültségforrást említi, amely „a szakmájában elmélyedni akaró oktató-kutató és az általános eligazítást váró hallgató” (Némedi 2001a: 6) között feszül. Ezt a feszültségforrást egy másikkal egészíteném ki, amely az egyre inkább általános eligazításra berendezkedő oktató s a tanulmányaiban elmélyedni kívánó hallgató között áll fenn. Ezzel nem a Némedi Dénes által felvetett probléma életét kívánom csorbítani, s nem az egyetemen oktatók munkájának lelkiismeretességét kívánom megkérdőjelezni, csupán azt szeretném jelezni, hogy az egyetemi közeg megváltozása nem csupán az oktatókat, kutatókat érinti, hanem jócskán megnehezíti a hallgatók dolgát is. Az egyetem talán legfőbb problémája, hogy képtelen olyan közeget biztosítani, ahol alapos munka folyhat, 20 fős szemináriumokon nem lehet értelmes vitát folytatni, elmélyedni egy probléma rétegeiben, így az egyetem nem tudja ellátni azon funkcióját, hogy alapos ismeretekkel rendelkező, szakmájukban felkészült kutatókat bocsásson a pályára. Ez a probléma meghatározó a szociológia jövőbeli sikerességének kérdését illetően.

Az egyetem effajta tendenciái mellett különös jelentőségre tesznek szert azok az egyetem környezetében fellelhető fórumok, amelyek alternatív találkozási lehetőségeket nyújtanak oktatók s hallgatók számára. A tanulmányaiban elmélyedni kívánó hallgatóknak ezek esélyt jelenthetnek olyasfajta ismeretek összegyűjtögetéséhez, amelyeket a tömegesedő egyetemen nem lehet megszerezni. E fórumok felkutatása, s részben megteremtése is, azonban a hallgatók dolga.

Visszatérve a szociológia sikerességének kérdéséhez, s a bevezetőben megfogalmazott szempontokhoz: talán Némedi Dénessel egyetértve sikeresnek tarthatjuk a szociológiát története eddigi szakaszában. A szociológia – a baumani tipológia első fajta tudástartalmai által – meghatározó szerepet vívott ki magának a társudo-

mányok körében, sajátos érvrendszere központi helyet töltött be a különböző társadalomtudományi problémák igen széles tartományában, s az állami bürokráciák számára a mérnökök által fizetőképes keresletet is talált eredményei hasznosítására. Mérnökösködő ambíciói révén sikerült világossá tennie egyfajta kompetenciát, ami révén olyasfajta tudások egyedüli hordozójaként tűnt fel, amelyek többé-kevésbé meghatározták a társadalmi problémák orvoslására nyújtanak jó szolgálatot, s ami által kiérdemelhette a tudományos jelzõt, jókora tekintélyt kölcsönözve tevékenysége számára. Ezt a tudományi sikerességet azonban – úgy gondolom – csupán a „hatalom akarása” tengely mentén lehet mérni, s a mostani válságtünetek élessége és problematikussá válása is az ezzel szembe a tengelyen való ellentétes mozgással függ össze, s nem nagyon lehet a felvilágosodás célkitűzésének megvalósulásához való közeledésként értelmezni. Így nyújtott értelmet a kutatási források csökkenésének problémája, s e tekintetben válik igazán rémisztővé annak a figyelemnek a csökkenése, ami a szociológusok munkálkodásának kísérője. Az elmúlt évtizedben a „tudomány gyarmatosítása” kérdéskörében folytatott viták is – úgy gondolom – elsősorban a „hatalom akarása” problematikához csatlakoznak, csak eggyel alsóbb szinten: nem a szociológiának a társadalomtudományok közötti különféle diszciplínáinak az erőterében betöltött szerepéről, hanem a kelet-európai szociológiák, illetve a periférikus nemzeti szociológiák életképességéről, szembeállítva a nyugati szociológia egyetemességigényével. E tengelyen egy szociológus hallgató kilátásai sem túl jók, ami ez esetben csupán az egyetemi évek után való tudományos tisztességes boldogulást jelenti: a szűken értelmezett szociológus szakma által nyújtott lehetőségek meglehetősen korlátozottak, más területeken viszont jelenlét egy szociológus diploma nem túl nagy erőforrást jelent.

A szociológia létrejöttékor megfogalmazódott célkitűzések vonatkozásában meg egészen másként fest a sikeresség problémája. Kérdéses, hogy miféle eredmények sikerült elérnie a társadalom tudományának a felvilágosodás programjának előmozdítása érdekében. Úgy gondolom, hogy a szociológia a felvilágosodás programjának megvalósítása helyett inkább annak bírálatához jutott el, illetve eszményi voltán belátásához, s az eszményből való kiábránduláshoz. Pedig érzésem szerint nem az eszménnyel s annak eszményi voltával van a probléma, inkább az eszközökkel, amelyekkel szolgálatába állítottak. A mérnökösködő gondolkodás valószínűleg nem csak a vezető e tekintetben, az emancipációs elképzelés viszont – amely az emberek között szölgözt meg, s amely szerint a szociológiai tudásnak az ad értelmet, ha az emberek általa körültekintőbben hozhatják döntéseiket, alakíthatják cselekedeteiket – alkalmas lehet a felvilágosodás eszményéhez való közelebb jutáshoz. Ezzel kapcsolatban viszont az a probléma adódik, hogy nehezen különíthető el a laikus tudása a szociológus tudásától, s kérdéses, hogy mi által válik a szociológus tevékenysége tudományossá, s a szociológia tudománnyá. Ez azonban a felvilágosodás szempontjából teljesen, sokkal fontosabb esemény az egyetemi hallgatók létszámának emelkedése, s a szociológiai képzésben részesülők számának kiterjedése, ez mindenképp előrevivő folyamat lehet: egyre többen egyre több időt töltenek az iskolapadban, az alapja lehet egy szabadabb, toleránsabb világ kialakulásának.

Irodalom

- Arisztotelész (1984): *Politika*. Budapest: Gondolat
- Baumann, Zygmunt (1993): Van-e posztmodern szociológia? *Replika* (9–10): 7–21.
- Baumann, Zygmunt (2001): Szociológia és felvilágosodás. *Magyar Lettre Internationale*, 40: 26–29.
- Bourdieu, Pierre (1996): Az egyetemesség szószólói. *Magyar Lettre Internationale*, 20: 2–5.
- Csepeli György–Wessely Anna (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika* (1–2): 1–7.
- Csepeli György–Örkény Antal–Kim Lane Scheppele (1998): Kelet és nyugat között. A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. *Replika* (33–34): 35–48.
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics (1982a): *Feljegyzések az egérlyukból*. Budapest: Európa
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics (1982b): *A Karamazov testvérek*. Budapest: Európa
- Habermas, Jürgen (1994): A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése. In Habermas, Jürgen: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 283–308.
- Hadas Miklós (1998): Bartók, a természettudós. *Replika* (33–34)
- Huxley, Aldous (1996): *Szép új világ*. Budapest: Fiksz
- Némédi Dénes (2000a): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle* (2): 3–16.
- Némédi Dénes (2000b): Reflexiók a társadalomelméletről. Recenzió Balogh István–Karácsony András „Német Társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig” című könyvéről. *Szociológiai Szemle* (4): 117–124.
- Orwell, George (1996): *1984*. Budapest: Európa
- Platón (1984): Állam. In: *Platón összes művei*. Budapest: Európa: 5–710.
- Saad József (2001): Tíz széljegyzet Némédi Dénes tanulmányához és recenziójához. *Szociológiai Szemle* (1): 63–75.
- Somlai Péter (2001): Egyetemesség és heterogenitás (Gondolatok a szociológiáról – Némédi Dénes és Saad József írási kapcsán). *Szociológiai Szemle* (1): 76–84.
- Szathmári Sándor (1992): *Hiába*. Budapest: Szépirodalmi
- Zamjatin, Jevgenyij (1990): *Mi*. Budapest: Európa